

HET KINDERDAGBOEK ALS SPIEGELBEELDIG UNIVERSUM

Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800¹

The children's diary as a mirrored universe. Enlightened pedagogics and the rise of the children's diary around 1800

In this article, the first diaries written by children dating from the 1780s (in Holland authors include Otto van Eck, Abraham van der Hoop, Pieter Pous, Quirijn VerHuell and J.R. Thorbecke) are linked with advice given by modern pedagogues, especially of the school of so-called Philantropinists. Children should write diaries not (only) for themselves, but also for their parents, as insight into their child's doings was regarded as essential for a good upbringing. This link, which was hitherto unknown and has not been studied before, was a great impulse for the more and more popular custom of diary writing in the nineteenth century.

De discussie over het gebruik van egodocumenten als bron voor de geschiedwetenschap wordt gekenmerkt door het gebruik van steeds weer dezelfde pro's en contra's. Tegenstanders achten deze bron onbetrouwbaar om als basis te dienen voor serieus wetenschappelijk onderzoek vanwege de onduidelijkheid over de mate van representativiteit van individuele getuigenissen. Hooguit kunnen ze dienst doen als toeleverancier van het saillante detail om daarmee op seriële bronnen gefundeerde reconstructies te verlevendigen.² Sommige historici proberen het representativiteitsprobleem te ondervangen door de opbouw van omvangrijke databestanden met informatie uit egodocumenten – hoe meer zielen hoe meer vreugd – maar hoeveel getuigen moeten zij voor het gerecht dagen om aan de representativiteitseis te kunnen voldoen? Andere historici omzeilen de kwestie door erop te wijzen dat egodocumenten soms de enige getuigen zijn over een aantal meer intieme aspecten van het dagelijks leven en het alleen al om deze reden – representatief of niet – verdienen te worden gehoord en serieus te worden genomen: één getuige

1. Met dank aan Rudolf Dekker en Ellen Grabowsky voor kritische lezing en commentaar.

2. Zie bijvoorbeeld J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 51-58.

is beter dan geen getuige.³ Egodocumenten kunnen echter ook nog op een andere wijze worden ingezet dan alleen als kroongetuigen. Ze kunnen dienen als katalysator voor het stellen van nieuwe onderzoeksvragen en het ontwikkelen van nieuwe onderzoeksmethoden en op deze wijze de wetenschap verder brengen. Het hieronder gepresenteerde onderzoek, dat is geïnitieerd naar aanleiding van de diepteanalyse van één egodocument, poogt hiervan een demonstratie te zijn.

In dit artikel zal worden ingegaan op de relatie tussen pedagogische vernieuwingen rond 1800 en het ontstaan van kinderdagboeken. Deze vraag vloeide niet voort uit de secundaire literatuur over dit onderwerp. Die was er niet. Aan de basis van deze vraagstelling stond het bestuderen van het dagboek van één achttiende-eeuws Nederlands jongetje – ‘just one witness’. De loslippigheid van deze ene getuige was aanleiding een aantal al vaker geëxploreerde bronnen – achttiende-eeuwse kinderliteratuur, etiketteboeken, pedagogische adviesliteratuur, encyclopedieën en moraalfilosofische traktaten – opnieuw tegen het licht te houden en te bevragen op eventuele adviezen over dagboekschrijven als pedagogisch middel. De resultaten hiervan zullen hieronder worden besproken. Eerst zal echter die ene getuige aan het woord worden gelaten door wie dit onderzoek is aangezwengeld: Otto van Eck, tien jaar oud toen hij op 3 mei 1791 zijn dagboek begon met een schuldbekentenis:

De journalen van 17 febr[uari] 1791 af (wanneer ik journael ben beginnen te houden) tot nu toe, zijn door agtelosheid verlooren.⁴

Vanaf dat moment begint voor de oppervlakkige lezer een van dag tot dag bijgehouden verslag met veel informatie over het dagelijks leven in kringen van de achttiende-eeuwse elite. Maar wie beter leest, ontwaart de achterliggende boekhouding van een leerproces met vallen en opstaan. Op 4 mei vermeldt Otto die dag ‘verscheide malen onvergenoeigd en ongezeglijk’ te zijn geweest. De daarop volgende dag heeft hij geprobeerd zijn leven te beteren ‘maar evenwel heb ik mijn pligt weleens vergeten’. Twee dagen nadien is hij te laat met zijn huiswerk begonnen waardoor hij in tijdnood is gekomen en heeft hij bovendien zijn ‘woord niet gehouden om stil te zijn’. Naarmate het dagboek vordert, stapelen de misdragingen zich op. Otto maakte zo veel herrie dat zijn moeder er hoofdpijn van heeft gekregen, zijn moeder is ontevreden over zijn gedrag omdat hij met zijn zusje heeft ‘gekrakeeld’ of hij schaamt zich over de kleinzielige scène die hij schopte toen zijn moeder een zieke boer een ge-

---

3. C. Ginzburg, ‘Just one witness’, in: S. Friedlander (ed.), *Probing the limits of representation. Nazism and the ‘Final solution’* (Cambridge Mass. 1992) 82-96, 85. Zie ook de inleiding tot dit themanummer.

4. A. Baggerman en R. Dekker (eds.), *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)* (Hilversum 1998).

schenk gaf dat hij zelf had willen hebben.⁵ Het dagboek is ten dele een verslag van schuld en boete die in de vorm van straf maar ook in klinkende munt kan worden verrekend: 'Deeze dag heb ik door onvoorzigtigheid en ongehoorzaemheid 2 stuivers boete verbeurd'.⁶ Gedurende de eerste maand waarin Otto zijn dagboek hield, liepen de boetes even hoog op als de tegoeden die hij bij zijn vader nog had uitstaan.⁷

Bij nadere beschouwing ontpopte het dagboek zich niet alleen tot kasboek van goed gedrag en misdragingen maar tevens tot medium tussen ouder en kind. Dat bleek onder andere uit het verschil in handschrift tussen het eerste en laatste gedeelte in de hiernavolgende passage:

Heden heb ik vacantie tot aanstaande woensdag over agt dagen, omdat het Haagse kermis is. Nu zal ik mijn tijd waarnemen en mijn zaken thuis verrigten, even alsof ik school ging, zonder om enige uitspanning te denken, voordat die altemaal zijn afgedaan. *Onthoud dit nu tog en komt het na, want het is beter dat gij niet beloofd dan dat gij zulks niet houd. Liever niet zo dikwils beloven, maer doen.*⁸

Het dagboek heeft een omvang van 1560 pagina's en vergt een zorgvuldige lezing om ook de tweede passage te ontdekken waarin van twee handschriften sprake is. Deze combinatie doet zich nog slechts eenmaal voor, en wel op 14 september 1795 wanneer Otto zijn spijt betuigt over het verwaarlozen van zijn dagboek:

en dit, gevoegd bij mijn slegt gehouden gedrag, heeft gemaekt dat Mama in 't generael zeer malcontent van mij is geweest. Het is nu niet anders, laet ik het van deze week maer verbeteren. Deeze dag heb ik het al goed ingezet, wa[n]t ik heb alles wat ik moet gedaen, zodat Mama content van mij is. *Dit is maer zeer matig en konde veel beter zijn.*

Deze twee in de tekst verscholen korte kanttekeningen in een ander dan het vertrouwde handschrift zijn echter voldoende voor de keiharde conclusie dat het dagboek geen 'journal intime' is maar een semi-publieke functie vervult.

Niet toevallig richt Otto zich in zijn dagboek soms tot 'de geëerde lezeresse'.⁹ Hij zal hiermee zijn moeder hebben bedoeld. Otto's dagboek blijkt zowel openbaar terrein te zijn geweest voor zijn ouders, als voor vrienden en kennissen van de familie. Zo schrijft Otto op 13 juli 1793 boetvaardig over zijn wei-

5. 14-5-1791.

6. 9-2-1793.

7. 15-5-1791.

8. 6-5-1791.

9. 9-7-1796.

gerachtigheid zijn dagboek aan kennissen van zijn ouders te laten zien. Hij beweert dit 'uit verkeerde schaemte' niet te hebben gedurfd, 't welk papa niet goed vond, zeggende dat ik de menschen hierdoor veel slegter beeld van mijzelf heb doen opvallen als de openhartige bekentenis van eenige misslagen [...] ooit zouden gedaen hebben'.¹⁰

Omdat Otto's dagboek ook door buitenstaanders werd gelezen, ligt het niet in de verwachting dat hij hierin zijn meest intieme gevoelens heeft blootgegeven. Daarnaast is het document gekleurd door de specifieke eisen die zijn ouders stelden ten aanzien van de invulling ervan. Otto dient zich niet te beperken tot een beschrijving van zijn dagelijkse beslommingen, maar vooral aandacht te besteden aan de hogere zaken des levens.

De vrijwel dagelijkse frequentie waarmee Otto gedurende de eerste jaren van zijn schrijverschap zijn belevenissen aantekent, is niet zozeer te danken aan zijn eigen inzet als wel aan die van zijn ouders die hem meestal 's avonds aan deze taak moesten herinneren. Deze dwang resulteerde niet alleen in een regelmatige stroom van aantekeningen over het leven van alledag maar ook in een breed scala van meer en minder overtuigende smoezen. Soms weet Otto geen betere reden te bedenken dan dat hij 'alleenlijk door verzuim' heeft nagelaten in zijn dagboek te schrijven of 'door dat ik 's avonds wat slaperig ben'. Andere keren beroept hij zich op overmacht door tijdgebrek: 's avonds moest ik een brief schrijven, zodat ik toen geen tijd had om een journael te maeken'.¹¹

Zoals al eerder naar voren is gekomen, bleef de dwang van bovenaf niet beperkt tot het moeten schrijven op zichzelf. Er werden ook inhoudelijke eisen aan Otto's dagboek gesteld. Er wordt bijvoorbeeld gevraagd om meer diepgang. Dankzij Otto's dwarsheid en de hierop volgende reprimandes van zijn ouders weten we dat Otto's ouders van het dagboek zelfs nog meer eisten dan alleen een verslag van zijn diepzinnige overpeinzingen. Ze vragen om een totale bekentenis. 'Toen mama deeze morgen mijne journaelen van deeze week zag, zeide zij dat haer de wijs waerop ik dezelve maekte niet aenstond en dat ik inplaets van dezelve op te vullen met dat ik geleerd en gespeeld heb, 'tgeen tog bijna daeglijks hetzelfde is, ik mijn redelijk gedrag en de driften waerdoor ik mij laet beheerschen en de misslagen waeraen ik mij schuldig make liever aanhaale moet. Dit is moet ik bekennen ook also nuttig'.¹² Otto voegt nu meteen de daad bij het woord want hij vervolgt: 'Om dan te beginnen. Ik heb vandaeg niet vrijgeweest van drift maar ik heb gezet geweest in 't volbrengen mijner lessen, zo bij mama als anders. Ik heb met mijn broers en zusters niet in twist geweest en heb de pligten der gezelligheid en beleefdheid

---

10. 13-7-1793.

11. 18-10-1792.

12. 16-5-1795.

volbragt, maer daarentegen heb ik mijn wil niet zo geheel na die van mama gevoegd, dat ik tevreden was met 'tgeen zij deed, dus moet ik morgen verbeteren'. Aan dit thema wordt ook de daaropvolgende dagen consequent aandacht besteed. Dag na dag is Otto 'niet geheel vrij geweest van drift'.¹³ En zelfs als hij het heeft gepresteerd om een dag lang zijn driften de baas te blijven, blijkt hierop door zijn ouders nog wel het een en ander af te dingen. Zijn moeder was weliswaar tevreden over zijn gedrag 'maer er is ook geene gelegenheid voor mij geweest om driftig of zo te worden en dus ook niet om mijzelf in 't een en ander te overwinnen'.¹⁴ Goedkeuring van zijn moeder blijft eveneens uit wanneer Otto zijn zaken wel naar behoren heeft gedaan maar hiervan geen getuigen heeft: 'Hoewel ik vandaeg alle mijne zaken naer behoren verrigt heb, zo is, of liever kan, mama niet content van mij wezen, dewijl ze mij niet gezien heeft'.¹⁵ Als Otto voorbarig besluit zijn dag positief te mogen afsluiten omdat hij meent zich voorbeeldig te hebben gedragen, volgt onmiddellijk een rectificatie: 'Eindelijk kan ik vandaeg eens zeggen dat mama content van mij geweest is. Ik heb alle mijne zaken afgedaen en op mijn gedrag is niets te zeggen, evenwel zegd mama dat zij mij niet veel gezien heeft'.¹⁶

Als Otto's dagboek al 'een spiegel van zijn ziel' zou zijn geweest – een naïef maar hardnekkig idee over dagboeken in het algemeen – wordt in deze spiegel niet alleen Otto zelf gereflecteerd maar ook zijn opvoeders. Zij zetten dit dagboek bewust in als pedagogisch instrument met een lastige dubbelfunctie: het diende zowel om Otto zelfreflectie aan te leren als om henzelf van informatie te voorzien over de diepere zieleroselen van dit kind. Over de strubbelingen die dit opleverde en de al dan niet vruchtbare resultaten van deze aanpak verwijs ik naar andere publicaties over dit dagboek.¹⁷ In dit artikel gaat het vooral om de vraag of deze toepassing van het kinderdagboek een excentriciteit was van Otto's ouders of de weerspiegeling was van een bredere, tot nu toe onbekend gebleven, praktijk.

Op basis van de biografische gegevens over Otto's ouders is er geen enkele aanleiding voor een vermoeden van buitenissigheid, wel voor een praktijk die zich mogelijk beperkte tot een bepaalde bevolkingslaag. Wanneer Otto Corne-

13. 18-5-1795.

14. 3-6-1795.

15. 2-9-1795.

16. 10-10-1795.

17. Zie hierover: A. Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', in: H. Brouwer et al. (ed.), *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (Wageningen 1994) 57-89; Idem en R. Dekker, 'Otto's horloge: Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw', in: Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2002), eerder verschenen in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 1-24. Uitgebreider over Otto en zijn dagboek: Idem, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (ter perse Uitgeverij Wereldbibliotheek, februari 2005).

lis van Eck op 5 juli 1780 ter wereld komt, heeft hij het voorrecht te mogen opgroeien in de kringen van de elite. Hij wordt vernoemd naar zijn grootouders van vaderszijde: mr. Otto van Eck, secretaris van Tiel en diens echtgenote Cornelia Maria van der Steen.¹⁸ Otto's moeder, Charlotte Amélie Vockestaert was afkomstig uit een familie die al generaties lang vooraanstaande bestuursfuncties vervulde in de stad Delft. Otto's vader was advocaat en eveneens actief op bestuurlijk terrein. Al voor de omwenteling van 1795, toen de patriotten aan de macht kwamen, was hij raadsheer van de Staatse Raad van Brabant en landen van Overmaze. Maar na 1795 neemt zijn bestuurlijke carrière een hoge vlucht. Hij wordt nu onder andere benoemd tot secretaris-generaal van het Comité tot de zaken van de marine en treedt toe als lid van de eerste en de tweede Nationale Vergadering.¹⁹ Uit de inventaris van de boedel die wordt opgemaakt na het overlijden van Otto's moeder in 1824 blijkt ook de materiële welstand van de familie. Er is onder andere sprake van een tweekamer herenhuis in Den Haag, een landgoed (De Ruit) tussen Delft en Den Haag, landerijen, boerenhoeves, rijtuigen en een groot aantal juwelen.²⁰

Uit het dagboek en tal van andere bronnen – de notulen van de Nationale Vergadering, zijn handgeschreven encyclopedie, zijn brieven – komt Otto's vader naar voren als een vooruitstrevend man, vervuld van verlichtingsidealen, een patriot maar niet erg radicaal. Een houding die hem overigens ten tijde van de staatsgreep in januari 1798 de das omdeed, toen hij samen met een aantal andere als gematigd bekend staande politici gevangen werd gezet.

Deze gematigdheid als levenshouding hoeft natuurlijk een zekere originaliteit in pedagogische ideeën niet uit te sluiten. De vraag is nu in hoeverre de aanpak van Otto's ouders is terug te vinden in de eigentijdse pedagogische adviesliteratuur.

'Bezie u zelve eens in deelen spiegel'

Het door zijn ouders verlangde introspectieve element van Otto's dagboek is in de adviesliteratuur niet moeilijk te traceren. De oproep bij kinderen reeds op jonge leeftijd het vermogen te ontwikkelen de blik op gezette tijden naar binnen te richten vinden we terug in religieuze geschriften rond 1800 zoals het in 1798 gepubliceerde *Handboekjen der theophilantropijnen of aanbidders van God en vrienden der menschen*:

18. Rijksarchief Gelderland, Familiearchief (=FA) Van Eck, inv.nr. 41.

19. A.M. Elias en P.C.M. Schölvincq, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991) 78-79.

20. Rijksarchief Gelderland, FA Van Eck, inv.nr. 63.

[J.H. Nieuwold], *Voor een kind om
zich zelve te leeren kennen*
(Groningen: A. Groenewolt, 1802)
3e dr.

**Om *zich zelve* te leeren
*kennen.***

**Bezie *u zelve* eens in *deez-*
en spiegel.**

***Zulk* een Mensch ben *ik,*
als ik *daar* zie.
Wel ja! gij zijt nog *klein:*
maar gij zijt doch een *ge-*
*beel Mensch.***

▲

Aan het einde van den dag ondervraagt hij zichzelf: van welke gebreken hebt gij u heden verbeterd? Welke kwaade neiging hebt gij bestreeden? In welk opzicht zijt gij beter? De uitslag van dit gewetensonderzoek is het besluit om den volgenden dag zich beter te gedraagen.²¹

We vinden het ook veelvuldig aangeraden in kindergedichtjes zoals in het gedicht 'Zelfkennis' van Pieter 't Hoen uit 1803:

Mijn vader zegt dat ik vooral
Mijzelfs moet leeren kenne
Opdat ik op dit aardsche dal
Mij leer aan deugd gewinnen

---

21. *Handboekjen der theophilantropijnen of aanbidders van God en vrienden der menschen* (Amsterdam 1798) 23.

Een zeer populair boekje waarin kinderen de beginselen van zedelijk gedrag werd bijgebracht had als titel *Om zichzelf te leeren kennen*. Op de titelprent van deze vele malen herdrukte publicatie, een eenvoudige houtsnede, laat een moeder haar kind in een spiegel kijken met de volgende boodschap:

Bezie u zelve eens in dezen spiegel. Zulk een mensch ben ik, als ik daar zie.
Wel ja! gij zijt nog klein, maar gij zijt doch een geheel mensch.²²

De spiegel toont echter niet alleen het hiervoor gehesen kind, maar ook het gezicht van de moeder. Samen vormen zij de verpersoonlijking van de combinatie van zelfbeschouwing en controle die we ook in Otto's dagboek konden bespeuren.

De noodzaak van ouderlijke controle op de gemoedsbewegingen van kinderen was gedurende de periode waarin Otto opgroeide een eveneens veelgehoord advies. Deze nieuwe eis aan opvoeders vloeyde voort uit een diepgaande verandering in het pedagogisch denken in de achttiende eeuw waarvan de basis moet worden gezocht in Jean-Jacques Rousseau's in 1762 gepubliceerde *Emile ou de l'éducation* en een veel eerder, in 1693, gepubliceerd werk van John Locke, *Some thoughts concerning education*.

Locke nam afstand van het tot dan toe heersende denkbeeld dat kinderen van nature zondig zouden zijn. Hij stelde dat een kind ter wereld kwam als een onbeschreven blad, of, met de Latijnse term, een *tabula rasa*. Kinderen ontwikkelden zich al doende, in de praktijk, door confrontaties met hun omgeving, kortom empirisch. Opvoeden was in zijn ogen vooral het kanaliseren van de driften en gevoelens van kinderen, het kind stimuleren om nuttige vaardigheden aan te leren en goede eigenschappen te ontwikkelen. Rousseau nam van zijn voorganger niet alleen veel praktische adviezen over, maar ook het fundamentele uitgangspunt dat opvoeden moet uitgaan van de praktijk. Anders dan Locke zag Rousseau het kind echter niet zozeer als een onbeschreven blad, maar als een reservoir gevuld met aangeboren capaciteiten en potenties. Terwijl Locke het kind vergeleek met kneedbare was zag Rousseau het kind als een zaadje, dat slechts hoefde te ontkiemen en de ruimte moest krijgen om te groeien. Een pas geboren kind maakte deel uit van de natuur. Opvoeding en beschaving zouden hieraan volgens Rousseau juist afbreuk doen.

Zoals veel denkers van zijn tijd zag Rousseau de liefde tot zichzelf als de meest fundamentele passie van de mens. Deze *amour propre* was de drijfveer achter alle menselijk handelen. Hoewel de eigenliefde zowel positieve als negatieve effecten kan sorteren, dient deze niet door de opvoeders maar door

---

22. [Johannes Henricus Nieuwold], *Voor een kind om zichzelf te leeren kennen* (Groningen 1802), eerste druk 1792.

de natuur te worden gekanaliseerd. Deze weinig directieve houding wordt door Rousseau echter verlaten wanneer het gaat om passies die worden opgewekt door culturele impulsen: het lezen van verkeerde lectuur – waardoor de verbeelding van kinderen voortijdig zou worden gewekt – of het zien van verkeerde voorbeelden. Dergelijke invloeden dienen zoveel mogelijk te worden uitgebannen.²³ Ook een aantal andere verkeerde passies zoals ijdelheid en eigenbelang moeten worden tegengegaan. Emile's gouverneur organiseerde hiertoe een reeks leerzame situaties waarin Emile uit eigen ervaring kan leren.²⁴ Zo geeft hij om de ontwikkeling van Emile's ijdelheid af te remmen enkele mensen de opdracht hem eerst te vleien om hem vervolgens, indien hij daar gevoelig voor was, belachelijk te maken.²⁵

Rousseau, die niets van wetenschap en vooruitgang wilde weten, werd zijns ondanks de vader van de moderne pedagogie. Zijn *Emile* werd van deze nieuwe wetenschap onbedoeld het eerste handboek. De wijze waarop dit boek het meest invloedrijke pedagogische geschrift werd van de achttiende eeuw is al even paradoxaal als de inhoud.²⁶ Rousseau's ideeën werden vooral verspreid via latere auteurs die wel sterk door hem beïnvloed waren, maar zich ook vrijwel allemaal van hem distantieerden of zijn werk dusdanig 'hertaalden' dat de kritische voetnoten het origineel overwoekerden.²⁷

De observerende methode

Eén fundamenteel principe van Rousseau bleef binnen de Verlichte pedagogiek gehandhaafd: de noodzaak de eigen aard van het kind te doorgronden om op basis van dit inzicht een opvoeding 'op maat' te kunnen verzorgen. Rousseau pleitte in dit verband voor een observerende methode waarin alleen interventie plaats vindt door het uitbannen van negatieve invloeden. Latere pedagogen adopteerden wel het uitgangspunt – het belang van observatie – maar niet Rousseau's weinig uitgewerkte en moeilijk uitvoerbare methode van de *éducation négative*. Binnen hun optiek dienden ouders niet alleen de gemoedsbewegingen van hun kinderen nauwkeurig in de gaten te houden

---

23. *Emile of over de opvoeding*, vert. Anneke Brassinga (Meppel 1989) 206 (niet volledig, wel een ruime selectie).

24. *Ibidem*, 234.

25. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes* III (Parijs 1972) 536.

26. Walter Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760 – ca. 1810)* (Gent 1963).

27. Zie hiervoor de door een aantal filantropijnse pedagogen bewerkte variant: *Emile of verhandeling over de opvoeding*, uit het Frans, met aantekeningen van Resewitz, Ehlers, Guillaume e.a., uit het Hoogd. (Kampen 1790-1793). Het betreft hier de eerste Nederlandstalige *Emile*.

maar ze ook actief bij te sturen wanneer zij bespeuren dat hun kinderen door driften dreigen te worden overmeesterd of hun driften zich aan de verkeerde objecten hechten. Een hechte band tussen ouder en kind is hiervoor een voorwaarde. Alleen kinderen met een groot vertrouwen in hun opvoeders zouden immers 'alle innerlijke gedagten en dwaaze beweegingen onbeschroomd durven blootleggen; – want het is van zeer groot belang dat deze opwellingen eerst tot de ouders gebragt worden, die dus altoos kunnen zien in de zielen der kinderen'.²⁸

Over de wijze waarop ouders de zielen van hun kinderen kunnen leren doorgronden, laten de meeste pedagogen hun lezers echter in het ongewisse. De meesten van hen hameren in dit verband vooral op het aambeeld van het onderlinge vertrouwen en hoe dit te bevorderen, bijvoorbeeld door het maken van pedagogische wandelingen of door te proberen kind te zijn met de kinderen: 'De kinderen al spelende te leeren, en met hen zelfs kind te zijn, veroorzaakt openhartigheid, vertrouwen en genegenheid. En hoe veel goeds is daaruit niet te wachten! Leert men, in eenen vrijen omgang, 's kinds heerschend karakter en natuurlijke neigingen het beste kennen, dan kan ook zooveel te beter het onkruid, hetwelk hier en daar ten voorschijn komt, te keer gegaan, en de jonge boom, die krom is, recht geleid, of anders het goede zaad in den akker op zijn tijd geworpen en een schoon plantjen zorgvuldig opgekweekt worden'.²⁹

Enkelen van hen gaan echter nog wel een stap verder door aanwijzingen te geven hoe de blik te scherpen, zoals J.F. Martinet die zijn pleidooi aan ouders zich erop toe te leggen de 'bijzondere neigingen en inborst' van hun kinderen te leren kennen, vergezeld doet gaan van een uiteenzetting over de vier temperamenten en de daarbij behorende karaktereigenschappen.³⁰ Ouders dienen zich van deze verschillende temperamenten rekenschap te geven om ze 'dewijl zij niet geheel te veranderen zijn, zo veel mogelijk, ten goede [te kunnen] bestieren'.³¹

Meer houvast biedt de Duitse pedagoog August Hermann Niemeyer die in zijn vierdelige *Grondbeginselen van de opvoeding* uit 1796 niet alleen meer typen karakters van elkaar onderscheidt maar dit schema tevens voorziet van

---

28. A. Hulshoff, Verhandeling over de zedelijke en verstandelijke opvoeding. *Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* (Haarlem 1765), deel IX, tweede stuk, 22.

29. Nicolaas Sinderam, *Redevoering, ten betooge: dat eene verstandige en godsdienstige opvoeding der jeugd een zeer voornaam middel is, ter bevordering van het volksgeluk. Uitgesproken ter opening van de jaarlijksche algemeene vergadering der Bataafsche Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen den 13 van oogstmaand, 1799* (Amsterdam 1799) 14. Zie ook: R. Verwoert, 'Kindbeeld en pedagogiek in de Nederlandse Verlichting', in: *Comenius* 23 (1986) 318-341.

30. J.F. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen* (Amsterdam 1793) 164.

31. *Ibidem*, 165.

de voor ieder karakter meest geëigende opvoedingsmethode.³² Opvoeders – Niemeyers handboek is met name gericht tot onderwijzers – mogen geen middel onbeproofd laten om ‘het eigenlijk karakter’ van hun ‘kweekelingen’ te ontdekken: ‘Met den zuiversten wil en de grootste getrouwheid in zijne bediening, kan de opvoeder, zonder genoegzame kennis der kinderen en jeugdige gemoederen, enkelen in de grond bederven, de heerlijkste kiemen in hen verstoren, en aan de beste neigingen de ongelukkigste rigting geven’.³³ Om ongelukken te voorkomen is het van het grootste belang dat opvoeders hun inschattingen toetsen aan die van andere mensen uit de omgeving van het kind. Ze moeten zich ook rekenschap blijven geven van de subjectiviteit van hun beoordeling. Het vermogen tot zelfreflectie en introspectie behoort alleen al om deze reden in Niemeyers visie tot de noodzakelijke bagage van elke goede opvoeder. Zelfkennis is ook, zo benadrukt hij in een ander hoofdstuk, een voorwaarde om zich in kinderen te kunnen verplaatsen en hen deze vaardigheid op hun beurt aan te leren: ‘Hij die eenigszins in de zielen van kinderen weet te lezen, – waartoe niets meer bevorderlijk is dan het veelvuldig terug zien op zijne eigen kindsheid, – zal hun in [...] hun innerlijken toestand en inwendig gevoel zoo naauwkeurig kunnen beschrijven en duidelijk maken, dat zij meenen zullen, dat hij hen in de ziel gekeken heeft. Maar juist daardoor zullen zij leeren, zich zelve te beschouwen’.³⁴

Daarnaast geeft Niemeyer nog een aantal andere richtlijnen ten behoeve van de waarneming door opvoeders van hun pupillen. Anders dan in huisgezinnen en opvoedingsinstituten gebruikelijk is – waar de aandacht zich vooral op de kinderen richt wanneer ze negatief dan wel positief opvallend gedrag tentoonspreiden – dient ‘de regte waarnemer [...] in de stilte het geheele doen en laten zijner kweekelingen’ op te merken. ‘Juist wanneer de driften niet zijn opgewonden, er geen bijzondere botsing van buiten aanwezig is, de kweekeling zijne eigentlijke neiging volgt, en het minst vermoedt, dat men op hem acht geeft, openbaart zich de ware natuur’.³⁵ Bij Niemeyer vinden we dezelfde combinatie van elementen terug die ook in andere Verlichte pedagogische werken rond 1800 zo’n cruciale rol spelen: de noodzaak kinderen aan te zetten tot zelfreflectie en het belang van onophoudelijke observatie door opvoeders van deze kinderen.

Met zijn uitwerking van de juiste attitude van waaruit opvoeders hun pupillen moeten observeren – zelfkennis als instrument – voegt hij zelfs nog een spiegelwand toe aan het toch al hel verlichte pedagogische observatorium.

---

32. Het werk verscheen in 1796 in Halle onder de titel: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts* en verscheen vanaf 1799 in een Nederlandse vertaling: August Hermann Niemeyer, *Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs* 6 dln. (Haarlem 1799-1810).

33. Niemeyer, *Grondbeginselen*, 507.

34. Niemeyer, *Grondbeginselen* 11, 97-98.

35. Ibidem, 509.

Diezelfde tendens vinden we ook terug bij de filantropijn C.G. Salzmann die zelfkennis onder opvoeders uitroept tot het *alfa* en *omega* van de goede opvoeding, een opvoeding op maat waarin wordt ingespeeld op de individuele karaktertrekken van de pupillen. Salzmanns formulier van enigheid om te mogen toetreden tot het gilde van opvoeders bevat daarom slechts één regel: ‘Mijn formulier is kort, en luidt aldus: De opvoeder moet den grond of de oorzaak van alle de gebreken en ondeugden zijner voedsterlingen, in zichzelf zoeken’.³⁶ Dit formulier is niet alleen bestemd voor aspirant-onderwijzers maar ook voor de ouders van pupillen: ‘Zoekt in plaats van de ondeugden uwer kinderen aan den opvoeder te wijten, den grond daarvan in *u-zelf*. De opvoeder zoekt denzelfden in zich, zoekt gij hem in u, en ieder verbeterde daar, waar hij vindt, dat hij misgetast heeft. Dan zal alles zeer wel gaan’.³⁷ Deze visie zal zich in de loop van de negentiende eeuw in richtinggevend pedagogische handboeken uitkristalliseren tot het dringende advies aan onderwijzers een dagboek bij te houden.³⁸

Adviezen over dagboekschrijven

De wijze waarop Otto’s dagboek door zijn ouders werd ingezet, vloeit logisch voort uit een aantal nieuwe pedagogische inzichten waarin zelfreflectie door kinderen en observatie van kinderen van groot belang werden geacht. Ze sloegen hiermee twee vliegen in één klap. Het medium dat ervoor moest zorgen dat Otto’s vermogen tot introspectie tot ontwikkeling kwam, kon immers door hen tegelijkertijd worden benut om inzicht te krijgen in zijn belevingswereld om op deze wijze opvoeding op maat te kunnen verzorgen. Het advies kinderen zo’n dagboek bij te laten houden, vinden we echter nauwelijks terug in de achttiende-eeuwse opvoedingsliteratuur.

Een van de vroegste adviezen ten aanzien van het dagboekschrijven door jongeren kunnen we terugvinden in het uit het Engels vertaalde *Lettergeschenk voor de jongelingschap* dat in 1749 verscheen. Het hoofdstuk ‘Zelfbeproeving’ bevat het advies aan meisjes en jongens ‘die zelfbeproeving iederen dag schriftelijk te houden, en zich ten dien einde een dagboek aan te leggen’.³⁹ Anders dan de titel van dit hoofdstuk lijkt te suggereren, gaat het hierbij niet om een uitvoerig introspectief dagboek maar om een zo efficiënt mogelijk overzicht in kolommen van ‘uwe vaste bezigheden, uwe studieën, lectuur, uit-

36. C.G. Salzmann, *Aanleiding tot eene verstandige opvoeding van opvoeders* (Haarlem 1806) 9.

37. *Ibidem*, 45.

38. M.C. Münch, *Universal-Lexicon der Erziehungs- und Unterrichtslehre für ältere und jüngere Christliche Volksschullehrer* 111 (Augsburg 1842) 5.

39. *Lettergeschenk voor de jongelingschap, behelzende wyze raedgevingen omtrent de verkeerung in de waereld* (Amsterdam 1749) 162-164. Dit boek werd in 1773 herdrukt.

spanningen, uitgaven, omgang, briefwisseling, enz.’ Een dergelijke boekhouding zou slechts een paar minuten per dag vereisen, ‘maar is voldoende, om den afgeloopen dag nog eens voor uwen geest te brengen, en u op het goede en kwade van denzelfden opmerkzaam te maken. De onaangename indruk, dien gij telkens ontwaren zult, wanneer gij uwen dag hebt verbeuzeld, zal u van lieverlede met meer ernst op een goed gebruik van uwe levensdagen leeren letten’. Het hier aanbevolen dagboek dient als geheugensteun en slechts ter confrontatie met een bepaald aspect van het ‘zelf’: de omgang met tijd. Daarbij is het bijhouden ervan een strikte privé-aangelegenheid. Het is niet bedoeld als een observatiepost voor ouders. Een dergelijke dubbelfunctie zou ook niet passen in de lijn van deze anonieme Engelse auteur die in het hoofdstuk over briefschrijven juist sterk aandringt op voorzorgsmaatregelen tegen mogelijke meelezers: ‘Brieven worden gemeenlyk bewaert, en daerdoor zyn ze altyd voor handen *als een soort van bewys tegens u*. Hierom kunt gy in uw schryven niet te voorzigtig zyn [...] Met een woord, schryf zoo, dat gy een’ander niet bedriegt, en u zelve niet in gevaer stelt; dat is, met al de arglistigheid van de slange, doch teffens al de onnoozelheit van de duive’.⁴⁰

In enkele antwoorden op prijsvragen van Nederlandse pedagogen uit 1765 vindt men een nog meer toegespitste variant van dit type boekhouding: het advies kinderen ertoe aan te zetten het gelezene op schrift te stellen. Hulshoff pleit ervoor kinderen lange brieven te laten schrijven waarin ze ingaan op wat ze gelezen hebben. Ook H.A. Chatelain benadrukt het belang van verslaglegging van het lektuurdieet.⁴¹ Hij laat zich echter niet uit over de vorm waarin dat zou moeten gebeuren. Een uitvoerige praktische handleiding voor het bijhouden van een leesdagboek dateert al uit de late zeventiende eeuw maar is niet specifiek gericht op kinderen of jeugdigen als doelgroep. Het betreft John Locke’s *Eene nieuwe manier om verzamelingen of aantekeningen te maaken* uit 1687.⁴² Gezien het aantal achttiende-eeuwse herdrukken van de Nederlandse vertaling had het een eeuw nadien nog niets aan actualiteit ingeboet.⁴³ Het was zeker bekend bij Otto’s vader, die zijn encyclopedie heeft samengesteld volgens het systeem van Locke. Dankzij dit leesregister weten we dat Lambert eveneens kennis nam van Gellerts *Zedekundige lessen* uit 1775.⁴⁴ In dit werk

---

40. Ibidem, 104-105.

41. H.A. Chatelain, ‘Antwoord op de vraag, voorgesteld door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem: hoe moet men het verstand en het hart der kinderen bestieren’, in: *Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* 1x, 2e stuk (Haarlem 1765).

42. Locke hield ook zelf een dagboek en common-place boek bij. Lord King, *The life and letters of John Locke with extracts from his journals and common-place books* (Londen 1864).

43. John Locke, *Eene nieuwe manier om verzamelingen of aantekeningen te maaken* 4e dr. (Amsterdam 1769). Oorspronkelijk verschenen in: *Bibliothèque universelle et historique* 2 (1687).

44. C.F. Gellert, *Zedekundige lessen* 2e dr., 2 dln. (Amsterdam 1774).

Gerard Johannes Beeldsnijder (geboren 1791). Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

vindt men niet alleen het advies kinderen een ‘dagregister’ bij te laten houden van het gelezene en deze lectuur te becommentariëren, maar wordt ouders tevens op het hart gedrukt deze dagregisters na te lezen: ‘Uw aantekenenboek van *wat en hoe* gij leest, begeer ik alle drie maanden te zien’.⁴⁵ Over een door kinderen bij te houden dagboek om zelfreflectie te stimuleren, lezen we ook bij Gellert niets. Wel wijdt hij een hoofdstuk aan het nut van zelfreflectie in het algemeen waarin hij verwijst naar een zeer populaire achttiende-eeuwse

---

45. Gellert, *Zedekundige lessen*, 566.

verhandeling over zelfkennis van de Engelse dissenter John Mason.⁴⁶ Wanneer we vervolgens Mason raadplegen, vinden we hierin wederom het advies een ‘Aanteckenboek’ bij te houden over het gelezene ‘volgens het voorschrift van Heere Locke’ en dit eenmaal per jaar door te nemen.⁴⁷ Een meer frequente raadpleging van het aantekenboek wordt met klem afgeraden om het geheugen niet te verzwakken. Mason legt namelijk de prioriteit bij het op ordentelijke wijze aanleggen van een aantekenboek in het geheugen zelf: ‘Denk niet dat het genoeg is deeze voorraadschuur van den geest met goede gedagten te voorzien, maar leg dezelve in goede *orde* daar in op, geschikt of geplaatst onder byzondere onderwerpen of soorten [...]’.⁴⁸ Door Mason te raadplegen vinden we echter meer dan een slang die in zijn eigen staart bijt – het Lockiaanse aantekenboek zowel in materiële als in immateriële vorm. Anders dan Locke en Gellert geeft hij tevens aanwijzingen over het bijhouden van een introspectief dagboek:

om de heimelyke gebreken en zwakheden onzer byzondere gesteltenissen wel te leeren beseffen en opmerken, kan het van nut zyn, dat wij die des avonds aantekenen, naar dat zy zig geduurende de verrigtingen van dien dag vertoon hebben. Door welk middel wy niet alleen een klaarder gezigt zullen hebben van dat gedeelte onzes karakters, waar voor wij gemeenlyk het blindst zyn; maar ook in staat zullen weezen om er sommige gebreken en smetten in te zien, die wij mooglyk nooit van te vooren zyn gewaar geworden.⁴⁹

De term ‘dagboek’ of ‘aantekenboek’ vloeit Mason in dit verband weliswaar niet uit de pen, maar hij verraadt de methode door het hanteren van de werkwoordsvorm ‘aantekenen’ en door een aantal voorbeelden van mogelijke ontboezemingen te geven die hij ten dele ontleent aan *De godsdienstige Christen in zyn binnenkamer* van Benjamin Bennet, een piëtistisch getint werk waarin het bijhouden van een ‘dagregister’ expliciet wordt aanbevolen.⁵⁰ Aan de lezer zelf wordt het overgelaten een nadere invulling van zwakheden te geven: ‘Deezen voorledenen dag heb ik zo veel tyds verspild, inzonderheid aan ..... Ik heb te veel vryheids genomen, voornaamelyk in ..... Ik heb zulk eene aangelegenheid, die tot een beter einde kon aangelegd geweest zyn, verzuimd. Ik heb

46. Gellert, *Zedekundige lessen*, 249; John Mason, *Self knowledge* (London 1745). Vertaling naar de vijfde Engelse druk: *Verhandeling van de zelfkennis* (Rotterdam 1761), een herdruk verscheen in 1762.

47. J. Mason, *Verhandeling van de zelfkennis* (Rotterdam 1761) 114.

48. *Ibidem*, 116.

49. *Ibidem*, 223.

50. Benjamin Bennet, *De godsdienstige Christen in zyn binnekamer* (Haarlem 1744), herdrukt in 1746 en 1770, eerder verscheen: *Vervolg op Benjamin Bennet's De godsdienstige christen in zyn binnekamer* (Haarlem 1741).

zulk een pligt niet wel waargenomen.....'.⁵¹ Dagboeken zoals aangeraden door Mason en Bennet waren echter bedoeld om door volwassenen te worden bijgehouden. Deze handboeken richten zich immers op volwassen lezers zoals de Rotterdamse predikantendochter Jacoba van Thiel. Zij hield vanaf haar vijftiende jaar een dagboek bij waarin we onder meer kunnen lezen dat zij op 28 oktober 1768 samen met haar zuster hardop las uit Bennets *Godsdienstige Christen*.⁵² Aagje Deken was eveneens 25 jaar oud toen zij in 1767 ter gelegenheid van haar afscheid van het weeshuis behalve een uitzet aan kleren en een klein geldbedrag ook 'Een nieu boek genaamt *De zelfskennis*' cadeau kreeg – het tractaat van Mason.⁵³

De doelgroep waarop Johann Caspar Lavater zich richt in zijn *Brieven aan jongelingen* uit 1783 is nog steeds ouder dan Otto was toen hij de pen ging hanteren maar komt al wat dichterbij de buurt. Deze brieven zijn nadrukkelijk geschreven aan jongelingen in de studerende leeftijd die hierin worden aangespoord zichzelf door middel van een dagboek dagelijks te oefenen in het observeren van andere mensen, gebeurtenissen en eigen gewaarwordingen:

Gewen u, uwe waarnemingen, in bestemde, duidelijke, net getroffene woorden, te bevatten, en de gewigtigste van dezelve, kort en op de plaats zelve, opteekenen! Nalatigheid in dit stuk zoude u naderhand zekerlijk menigmaal berouwen. Ik zoude u zeer durven aanraden, om een dagboek te houden. Zoo lang als gij leeft, zult gij het met genoeg wederom lezen. Er gaat ongelooflijk veel verloren, wanneer men niet snel en vaardig genoeg is met opteekenen.⁵⁴

Lavater geeft in deze brieven niet, zoals Mason, voorbeelden van de manier waarop zo'n dagboek zou kunnen worden aangepakt. Lezers die hiertoe behoefte voelden, hoefden echter niet ver te zoeken. Zij konden te rade gaan bij Lavaters eigen dagboek, *Geheim dagboek* in de Nederlandse vertaling, dat met instemming van de auteur in 1771 voor het eerst werd gepubliceerd.⁵⁵ Dit dagboek bevat een gedetailleerde beschrijving van Lavaters dagelijks leven, zijn

51. Mason, *Verhandeling*, 222.

52. Zie het artikel van Jeroen Blaak elders in dit nummer.

53. P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken. Een biografie* (Leiden 1984) 364. Pas in negentiende eeuwse (Amerikaanse) herdrukken werd Mason aangepast aan een jonger leespubliek van middelbare scholieren en studenten. Zie hiervoor: John Mason, *A treatise on self knowledge [...] to which are added, questions adapted to the work for the use of schools and academies* (Boston 1822).

54. Johann Caspar Lavater, *Brieven aan jongelingen* (Den Haag 1783) 38. Een herdruk volgde (Amsterdam 1820). Vertaling van *Brüderliches Schreiben an verschiedene Jünglinge* (1782).

55. Johann Kaspar Lavater, *Geheimes Tagebuch von einem Beobachter seiner Selbst* (Leipzig 1771) en *Unveränderte Fragmente aus dem Tagebuche eines Beobchters seiner Selbst; oder des Tagebuches zweyter Theil, nebst einem Schreiben an den herausgeber desselben* (Leipzig 1773). Vertaling: *Geheim dagboek* 2 dln. (Amsterdam 1780).

karakterzwaktes, driftbuien, twijfels, religieuze gevoelens, kortom zijn zielerorselen van dag tot dag en van moment tot moment.

Voorbeeldige dagboeken: Lavater en Franklin

De publicatie van Lavaters dagboek betekende een doorbraak in het dagboekschrijven in de tweede helft van de achttiende eeuw. Vele dagboekschrijvers uit deze periode – en nog lang daarna – noemen zijn geheim dagboek als bron van inspiratie. Zo ving de jeugdige Jacobus Bellamy zijn dagboek aan met de woorden: ‘Diepdenkende en gevoelige Lavater ... uwe daaglijkse aantekeningen hebben mij uit mijnen sluimer gewekt’. De bekende dichter Hiëronymus van Alphen hield zijn dagboek volgens hetzelfde stramien bij en publiceerde het onder het pseudoniem E.V.C. – Een Vroom Christen.⁵⁶ Net als bij Lavater ging het bij Van Alphen om een literaire bewerking, die afwijkt van het originele manuscript.

Het dagboek van Alexander van Goltstein, een generatiegenoot van Otto, is overigens illustratief voor de grote invloed van Lavater in Nederland. Hij begon zijn dagboek in 1801, op zeventienjarige leeftijd, en liet zich hiertoe inspireren door het voorbeeld van Lavater.⁵⁷ Dat blijkt uit zijn wijze van beschrijven – ‘Mijn gebed was met twijfelmoedigheid vervuld, Berouw over mijn nalatigheid en verdorvenheid. Niet in de Bijbel gelezen, wegens gebrek aan tijd’ – en uit het verderop uitgesproken ‘voornemen om een dagboek van mijn hart te maken’, een wens die letterlijk bij Lavater is terug te vinden. Alexanders pogingen om door nauwlettende observatie van zijn diepere zielenorselen en twijfels geloofs zekerheid te krijgen, monden echter uit in een ‘zee van twijfelingen’ om uiteindelijk tot rust te komen in een atheïstische levenshouding. In 1806 concludeert hij dat zijn twijfels zo diep geworteld zijn dat het zondig zou zijn zichzelf nog langer als gelovige te beschouwen: ‘ook zelfs de Bijbel zegt ergens dat hetgeen niet uit het geloof is, zonde is, en derhalven is iets te erkennen terwijl men er niet van overtuigd is, geheel verkeerd’. Hiermee is dan misschien wel zijn geloof maar niet het dagboek ten einde gekomen. Alexander blijft zichzelf nog twee jaar lang – zonder God maar niet zonder gebod – op papier bevragen. Zijn gewetensonderzoek beperkt zich nu tot zijn daden en gemoedstanden en is gericht op zedelijke verbetering. Hiertoe raadpleegde hij de leefregels van de piëtistische theoloog Franz Volkmar Rein-

56. J.A. Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy* 2 dln. (Leiden 1917) 1 60-70. Hiëronymus van Alphen, ‘Fragmenten uit het dagboek van E.C.W.’, in: *Mengelingen in proze en poëzy* (Utrecht 1798), hierover ook P.J. Buijnsters, ‘Het geheime dagboek van Hiëronymus van Alphen’, in: *De Nieuwe Taalgids* 61 (1968) 73-83.

57. Zie hiervoor: J. Limonard, *De vertrouwde van mijn hart. Het dagboek van Alexander van Goltstein (1801-1808)* (Hilversum 1994).

hardt en de zedenleer van de Duitse moraalfilosoof Christian Garve – nog niet op de markt toen Otto zijn dagboek begon. Zijn voornaamste voorbeeld ontleende Alexander echter aan de autobiografie van de deïstische *self-made-man* Benjamin Franklin. De levensbeschrijving van deze vleesgeworden *American dream* – van typograaf tot *founding father* van de Verenigde Staten – wordt door Alexander von Goltstein met grote regelmaat ter hand genomen als leidraad bij zijn dagboek. Het boek leende zich hiervoor omdat het zowel een autobiografie was als een werkboek voor de ‘doe-het-zelver’. Franklins beschrijving van zijn worstelingen om zichzelf in moreel opzicht te vervolmaken, is voorzien van dertien leefregels en van tabellen met na te streven deugden waarop de lezer per dag kon aankruisen of hij al dan niet in zijn pogingen was geslaagd. De centrale boodschap van het boek was dat ieder mens, wanneer hij dit verkoos, vormgever kon zijn van zijn eigen geluk.

Franklins autobiografie verscheen – in Parijs en in het Frans – juist in 1791, het jaar waarin Otto er door zijn ouders toe werd aangespoord een dagelijkse rekening op te maken van zijn bezigheden, zijn lectuur, zijn vergrijpen, goede voornemens en wijze levenslessen.⁵⁸ Franklin was ouder dan Otto toen hij zijn dagboek begon. Zijn ideeën werden in Nederland pas breder bekend nadat zijn autobiografie in 1798-1800 in vertaling was verschenen. In Nederland werden Franklins passages over het dagboekschrijven later als bijlage toegevoegd aan een vertaling van Carl Nicolai's *Over zelfkennis, menschenkennis en verkeer met mensen* uit 1827 waarin uitvoerig wordt ingegaan op het nut van dagboekschrijven door jongeren. De bijlage met Franklins advies dient ter bevordering van Nicolai's ‘aanprijzen van een zedelijk dagboek te houden’.⁵⁹

Dagboek onder toezicht

Onze, of eigenlijk Lamberts en Charlotte's, *tour d'horizon*, maakt duidelijk dat het dagboekschrijven in de tweede helft van de achttiende eeuw in de mode kwam. Het werd aangeprezen en beproefd door auteurs van verschillend plui-mage – van piëtisten tot rationalisten – met zelfinzicht als overeenkomstig doel. Hoe verder in de eeuw, hoe meer ook adolescentendagboeken in beeld kwamen. Het ontbreekt echter nog steeds aan aanwijzingen voor specifiek

---

58. B. Franklin, eerste editie: *Mémoires de la vie privée de Benjamin Franklin* (Parijs 1791); ‘terug’-vertaald als: *The private life of the late Benjamin Franklin* (Londen 1793), eerste complete Engelstalige versie op basis van originele manuscript: (Londen 1817). Nederlandse vertaling: *Het leven van Benjamin Franklin: door hem zelven beschreven benevens deszelfs zede-, staat-, letterkundige en geestige schriften* 2 dln. (Groningen 1798-1800).

59. C. Nicolai, *Over de zelfkennis, menschenkennis en verkeer met mensen. Naar den tweeden, geheel omgewerkten, en dus verbeterden hoogduitschen druk*, bewerkt door W. Goede, 2 dln. Arnhem 1827) 1.

door ouders gecontroleerde pedagogische kinderdagboeken. Adviezen in deze richting vinden we – hoewel summier – met name bij de filantropijnen. In het filantropijns geïnspireerde tijdschrift *De Menschenvriend* uit 1788 wordt de lezers bijvoorbeeld een utopische stad voor de geest gesteld, de ‘deugdenstad’, waarin een aantal filantropijnse opvoedkundige idealen worden toegepast – pedagogische wandelingen, beloningen met ordetekens, het werken aan draaibankjes, opvoeding op maat door liefdevolle en opmerkelijke ouders en onderwijzers – aangevuld met een nieuw element: de huisvaders hebben binnen deze gemeenschap tot bijzondere taak een uitvoerig dagboek bij te houden van de gedragingen van elk van hun kinderen.⁶⁰ Zo’n dagboek wordt ook aanbevolen in deel vijf van Campe’s *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher* uit 1786. Peter Villaume, de auteur van dit deel, ziet een dergelijk dagboek als een uitstekend hulpmiddel om kinderen op een rustig moment – wanneer ze ervoor open staan – te kunnen confronteren met hun fouten gedurende de dag.⁶¹ Volgens deze auteur zou het echter een hachelijke onderneming zijn het dagboek door kinderen zelf te laten schrijven: ‘Kinder fühlen nichts, oder fühlen zu stark. Aus diesem Grunde, um sich zu entschuldigen, und weil die Kinder mit Sprach und Feder nicht gut umzugehen wissen, mögte die Darstellung mangelhaft, auch wohl verdreht ausfallen’.⁶² De eveneens filantropijnse pedagoog Salzmann – een favoriete auteur in het huisgezin Van Eck – ziet dat blijkbaar anders. Een prospectus voor zijn opvoedingsinstituut in Schnepfenthal uit 1785 bevat het voornemen leerlingen vanaf tien jaar – de leeftijd waarop Otto begon – aan het dagboekschrijven te zetten:

Endlich bringe Ich auch meine Zöglinge bald zu der Ueberzeugung dass es gut sei, wenn sich jeder ein Tagebuch halte, in welches er die Worte und die Sachen, die er jeder Tag gelernt, und die Geschichtlichkeiten und Erfahrungen, die er sich erworben, einträgt. Dies Geschäft ist nicht nur eine neue Uebung, zondern Eltern und Lehrer werden auch durch diese Tagebücher in den Stand gesetzt, zu übersehen, wieviel oder wie wenig ihre Kinder und Zöglinge erlernt haben.⁶³

---

60. *De Menschenvriend* (1788) 39.

61. J.H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, 16 dln. (Hamburg/Wenen 1785-1791) v, 413. In het Nederlands verscheen *Volledig leerstelsel van opvoeding* 4 dln. (Zutphen 1791). Alleen de eerste vier delen verschenen in vertaling.

62. Campe, *Allgemeine Revision* v, 413.

63. C.G. Salzmann, ‘Ankündigung einer neuen Erziehungsanstalt’, in: E. Wagner (ed.), *Chr. Gotth. Salzmanns paedagogische Schriften*, I (2 dln 4e dr.1899) [= Die Klassiker der Paedagogik 3] 170.

Het enige element uit Otto's dagboek dat hierin nog ontbreekt, is de vereiste diepgang, de introspectie waartoe volwassenen en adolescenten in andere publicaties worden opgeroepen. Een voorbeeld hiervan, toegepast op Otto's leeftijdsgroep, maar nu weer zonder ouderlijke controle, kunnen Otto's ouders gelezen hebben in de biografie over de Engelsman Philip Doddridge.⁶⁴ Deze vooruitstrevende theoloog was in de Republiek bijzonder populair, vooral in de meer verlichte kringen waartoe de Van Ecks behoorden. Doddridge, geboren in 1702, zou al op zijn veertiende jaar aan een dagboek zijn begonnen dat moest dienen als 'een getrouwe spiegel van het inwendig leven, van het leven der ziel en der gezindheden des harten'. Mogelijk hebben Otto's ouders over de bepalende beperking heengelezen dat zo'n dagboek niet voor anderen moet worden geschreven, 'maar alleen voor hem, die het schrijft'. Of misschien hebben zij zich vastgeklampt aan het zinnetje dat daar weer op volgde 'hoewel anderen menigvuldig nut daaruit kunnen trekken'. Wanneer Otto in een van zijn kinderboeken een verhaal leest over het dagboek van Doddridge, leidt dat tot een moment van herkenning:⁶⁵

Deeze morgen heb ik onder den ontbijt in Feddersen geleezen over de vroomheid van Doddridge en bijzonder hoe hij zig reeds in zijn jeugd daeglijks een dagboekje maekte, waerin hij dan 's avonds opschreef hoe veel goeds hij gedurende den dag van God ontfangen had, uit welke gevaeren hij gered was en welke vorderingen hij in het goede gemaekt had. Dit alles vond ik zeer schoon en vroeg papa of ik niet hetzelfde deed.⁶⁶

Deze illusie wordt hem echter onmiddellijk ontnomen door het weinig beemoedigende commentaar van zijn vader dat Otto's dagboek niet kan tippen aan dat van Doddridge. Om zich hieraan te kunnen spiegelen zou het meer diepgang moeten vertonen:

Ja! maer dat mijn journael te veel bepaald was bij 'tgeen er gedurende de dag gepasseerd was – bijvoorbeeld ik erin zette dat ik na Delft was geweest en zo laet weder thuis gekomen was enz. Dit scheen hem van zoveel belang niet, temeer daer het tegenswoordig daeglijks hetzelfde is.

---

64. J.W. Stadius Muller, *Het leven en karakter van den beroemden Engelschen godgeleerde Dr. P. Doddridge* (Nijmegen 1837) 8. Het betreft een vertaling van *Memoirs of Doddridge* uit 1766 dat in 1768 voor het eerst in een Nederlandse vertaling uitkwam. Over de populariteit van Doddridge in Nederland: J. van den Berg en G.F. Nuttall, *Philip Doddridge (1702-1751) and the Netherlands* (Leiden 1987).

65. 11-11-1793. Otto had over Doddridge gelezen in: J.F. Feddersen, *Voorbeelden van wijsheid en deugd, uit de geschiedenissen, met vermaaningen voor kinderen* [Uit het Duitsch vertaald] (Amsterdam 1786) 126.

66. 11-10-1793

Otto zou er beter aan doen de inhoud van zijn leatuur te recapitulieren ‘met eenige nuttige aenmerkingen daerover enz. Hierop konde ik niets zeggen, als dat ik het in het vervolg hoop na te komen’.

Doddridge stond als jeugdig dagboekschrijver in een traditie die al veel langer onder de Engelse puriteinen gangbaar was en die in Nederlandse piëtistische kringen al in de zeventiende eeuw bekend was. De predikant Jacobus Koelman publiceerde in 1679 bijvoorbeeld een religieus pedagogisch werk *De pligten der ouders in kinderen voor Godt op te voeden*.⁶⁷ Daarin is een ‘catechismus’ opgenomen ‘over de practijk der godtzaligheid’, waarin de auteur adviseert: ‘elken dagh wel [te] besluyten overdenkende hoe wij ons gedragen hebben en wat Godt aan ons en voor ons gedaan heeft en leezende Godts woordt en besluytende alles met bidden en danken’. Dit advies wordt gevolgd door een aantal exemplarische voorbeelden van – Engelse – kinderen die aan zelf-onderzoek deden en een ‘registertje’ bijhielden. Niets wijst er evenwel op dat Koelmans advies in Nederland toen al in praktijk werd gebracht.

Orthodoxe auteurs als Koelman werden bij de Van Ecks niet gelezen. Veel waarschijnlijker hebben ze hun licht opgestoken in de eerste op Nederlandse leest geschoeide encyclopedie, Chalmots *Huishoudkundig woordenboek*. Als ze dit naslagwerk al niet in hun eigen boekenkast hadden staan, aangekocht bij een van de boekhandelaren die de encyclopedie en gros bestelden, dan konden ze het te allen tijde raadplegen in vrienden- en familiekring. De intekenlijst bevat tal van goede bekenden onder wie Otto’s grootvader, de Delftse burgemeester Mouchon. In het tweede deel van deze encyclopedie uit 1787 vindt men, niet onder het lemma ‘opvoeding’ elders in de encyclopedie maar onder het lemma ‘dagregister’, dan toch eindelijk een advies waarin alle elementen uit het voorgaande – leesregister, zelfinzicht, ouderlijke controle, geheugensteun – tot een geheel zijn samengesmeed en waarin wordt aangeraden hierover verder te lezen in het dagboek van Lavater:

Wanneer het [kind] nu eindelyk tot die jaaren kwam, waarin het een bekwaamheid om zijne gedagten te schryven, verkreeg: dan moest het worden gewend om een geregeld dagregister te houden, dat men dagelyks nagaan en beoordeelen moest. Alsdan zou men het naar bevinding der omstandigheden kunnen berispen, beschaamen en bestraffen, of pryzen en beloonen. [...] Behalve dat het de kinderen dus doende van hun tederste jaaren af tot de zelvkenis en de beoordeeling van henzelven werden opgeleid, zo zouden zy eene uitnemende oeffening voor alle de vermogens in de weetenschappen verder helpen, dan wanneer zy eene Latynsche oeffening ondergaan moesten.⁶⁸

67. Jacobus Koelman, *De pligten der ouders in kinderen voor Godt op te voeden* (Amsterdam 1679).

68. J.A. de Chalmot, *Vervolg op M. Noël Chomel Algemeen woordenboek* 11 (Kampen 1787) 1041.

Mochten Otto's ouders het desbetreffende lemma in Chalmot niet hebben gezien dan hebben ze mogelijk inspiratie opgedaan uit een aflevering van het Duitse filantropijnse kindertijdschrift *Vriend der kinderen* dat in 1791 in een Nederlandse vertaling verscheen, wederom juist het jaar waarin Otto zijn dagboek begon. Een van de fictieve hoofdpersonen in dit tijdschrift, opvoeder 'Mentor', beschrijft hierin een door hem met veel vrucht op zijn kinderen toegepaste methode: 'Ik heb hen namelijk gewend om een dagregister van alle hunne bezigheden en bedrijven op te stellen; waarin zij zelfs alle hunne gebreken zonder agterhouding moeten opgeven'.⁶⁹ Door deze vorm van registratie in combinatie met de openbaarheid van de dagboeken zou goed gedrag worden gestimuleerd en slecht gedrag worden afgeremd – de kinderen zijn verplicht hun aantekeningen naderhand in zijn bijzijn aan elkaar voor te lezen. Deze publieke functie heeft als bijkomend voordeel dat het de neiging voorkomt om 'verdichtfels voor waarheid op [te] geven'. Omdat positief gedrag nu eenmaal aangenamer is om aan de grote klok te hangen dan misdragingen, worden kinderen door deze praktijk gemotiveerd tot verbetering. Als voorbeeld hoe zo'n dagboek kan worden ingevuld, publiceert Mentor in het tijdschrift een dag uit het leven van zijn pupil Charlotte, zoals door haar beschreven op 'woensdag den 13den september'.

Wanneer we deze aantekeningen vergelijken met die van Otto blijken de opbouw en de thematiek – dagschema, leesvoer, gespreksstof, beschouwingen – sterk met elkaar overeen te komen. Evenals Otto beschrijft Charlotte zowel de gebeurtenissen van de dag als haar fouten en tekortkomingen en de daaropvolgende vermaningen van haar ouders:

Ik kleepte mij aan, doch had 's avonds te voren mijn gewaad niet al te geschikt weggelegd. Al weder eene heusche vermaning!⁷⁰

Anders dan bij Otto gebruikelijk is, staat Charlotte echter ook uitvoerig stil bij haar goede daden en bij de lof die haar ten deel is gevallen:

Van elf tot twaalf uren, zijnde mijn tusschen-uurtje, was ik ijverig werkzaam, letterde een overhemd, en werd geprezen van mijne goede Mama.⁷¹

Niet alleen Charlotte's gedrag is voorbeeldiger, ook haar uitvoerigheid van aantekenen is navolgenswaardig. Waar Otto zich meestal beperkt tot één alinea, wijdt Charlotte pagina's lang uit over haar belevenissen van de dag.

69. *De vriend der kinderen* 3e dr. (Haarlem 1791 re dr. 1779-1783) naar Christian Felix Weisse, *Der Kinderfreund* (Leipzig 1776-1782) 43-44.

70. *Vriend der kinderen* (1791) 46.

71. *Ibidem* 49.

Mentor zou hiervoor een andere verklaring aanvoeren – Charlotte’s pen wordt gestimuleerd door haar successen – maar hij is dan ook fictief, evenals zijn pupil. Otto was daarentegen echt en werd pas voorbeeldig na zijn vroegtijdige verscheiden in 1798, op zeventienjarige leeftijd. Een bijzonder kind, volgens een familielid die in een brief aan Otto’s moeder uit 1813 over haar eigen kleinkinderen opschept maar hierbij niet vergeet te vermelden dat ze desondanks niet kunnen tippen aan wijlen hun oom Otto:

Hij praat nog zoo duidelijk niet als zijn oom Ot. Herinnert gij uw nog wel toen hij anderhalv jaar was, mama en ik bij uw kwamen logeeren, en gij deed ons de deur open met hem op den arm, toen hij duidelijk en prompt zeide ‘Dinaa, Grotmama?’ Mij dunkt, ik hoor het hem nog zeggen, want liever en moyer jonge moet er nog geboren worden.⁷²

Otto en de anderen

Otto was uniek. Maar hoe bijzonder was zijn dagboek? Uit het voorgaande is gebleken dat de pedagogische semi-openbare functie die het vervulde, aansloot bij de nieuwe pedagogische denkbeelden uit die tijd. Dit vergde wel enig combinatietalent of een belezenheid die verder reikte dan alleen pedagogische literatuur. Het kant-en-klare model voor Otto’s dagboek vonden we immers niet terug in de pedagogische adviesliteratuur maar in een algemene encyclopedie en een kindertijdschrift. Dat Otto’s ouders de enigen van hun tijdgenoten zouden zijn geweest die tenminste aan een van beide voorwaarden voldeden, lijkt onwaarschijnlijk.

Het selecte gezelschap andere kinderdagboeken dat uit deze periode bewaard is gebleven, is deels al vaker geanalyseerd, maar nog niet vanuit dit nieuwe gezichtspunt: de pedagogische functie van het dagboek zelf.⁷³ Wanneer we deze dagboeken met dat van Otto vergelijken, valt op dat de hand van volwassen meelezers die in Otto’s dagboek een enkele keer zichtbaar werd, hier ontbreekt. In deze epistels is geen spoor te bekennen van opmerkingen in een ander handschrift. Alleen het dagboek dat de dertienjarige Abraham Johan van der Hoop vanaf 13 januari 1788 bijhield, valt dankzij dergelijke ouderlijke interventies door de mand en dat pas nadat zijn gouverneur op 20 juni van dat jaar is vertrokken.⁷⁴ Vanaf dat moment bevat het document correcties in

72. Rijksarchief in Gelderland, FA Van Eck, 57.

73. Zie hiervoor onder andere: R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995); A. Baggerman, ‘Otto van Eck en de anderen. Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen’, in: B. Dongelmans e.a. (eds.), *Tot volle waschdom. Nieuwe hoofdstukken voor de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur* (Zutphen 2000) 211-225.

een ander handschrift, vermoedelijk van zijn ouders die de taak van de gouverneur hebben overgenomen en hierin een grotere bemoeizucht tentoon spreidden of misschien juist een grotere nonchalance. Het is immers eveneens mogelijk dat de gouverneur met twee versies werkte: een kladversie waarin hij zijn pupil corrigeerde en een nette versie waarin de pupil zijn correcties alreeds had verwerkt. Abrahams ouders kunnen deze methode te omslachtig hebben gevonden. Een gebrek aan motivatie onder de meelezers zou ook kunnen verklaren waarom de aantekeningen in het dagboek na 20 juni 1788 minder uitvoerig worden en waarom de bladzijden hierin vanaf 3 augustus 1788 blanco zijn gebleven – nog geen anderhalve maand na het vertrek van de gouverneur.

Het dagboek dat van de Middelburgse magistratszoon Pieter Pous is overgeleverd, is bij nadere beschouwing eveneens een naderhand gestileerde en gecorrigeerde nette versie.⁷⁵ Dat blijkt onder andere uit de grote temporele afstand waarmee hij de dagelijkse gebeurtenissen beschrijft zoals het tochtje met zijn grootmoeder naar de kerk op 14 mei 1791, toen hij dertien jaar oud was: ‘t welk ik altyd zeer graeg deed omdat ik dan mende, daer ik een groot liefhebber van was’ of zijn lidmaatschap van een leesgezelschap voor kinderen ‘t welk bestond uit de Heer J.W. van Sonsbeek, P. Pous, Gevers [...] daer wy op beurt iets voorlasen’.⁷⁶ Dit zou de reden kunnen zijn dat we hierin geen notities vinden in een ander handschrift of door de auteur geciteerde bijstellingen van zijn ouders.

Dergelijke signalen van een onzichtbare ouderlijke hand vinden we al evenmin terug in het op vijftienjarige leeftijd geschreven dagboek van burgemeesterszoon Quirijn VerHuell uit 1802.⁷⁷ Dit manuscript is niet zoals dat van Pieter Pous pas veel later herschreven en het bevat ook voldoende doorhalingen om te betwijfelen dat het hier gaat om een in het net geschreven variant. Toch weten we hiervan heel zeker dat het een pedagogische functie vervulde en door zijn moeder werd nagelezen en van commentaren voorzien. Die informatie is op geen enkele manier uit het dagboek te destilleren maar wel uit Verhuells in 1839 geschreven autobiografie waarin hij over zijn opvoeding het volgende opmerkt:

Ook moest ik een dagboek aanleggen en was ik nu en dan gelukkig genoeg het een of het ander dat ik had opgemerkt, eenigszins romantisch te beschrijven of eene goede stijl had gevolgd, was ik verzekerd de goedkeuring mijner moeder te verwerven, die mij alsdan doorgaans uit het een of andere boek treffende

74. Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, FA Van der Hoop, 5804 fa 163/19.

75. Rijksarchief Zeeland, FA Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, 330-334.

76. Ibidem, 10-12-1791.

77. Rijksarchief Gelderland, FA VerHuell, 54.

schilderingen van dergelijke tafereelen deed opmerken, zonder immer te laten blijken, hoe ver ik beneden die schrijvers was. Zij wilde mijn eerzucht daardoor niet krenken.⁷⁸

Van Verhuells dagboeken resteert nog slechts één jaar. Maar dat is altijd nog meer dan kan worden gezegd van de jeugddagboeken van Johan Rudolf Thorbecke. Deze verdwenen manuscripten staan mijns inziens symbool voor een contingent aan pedagogische dagboeken waarvan slechts een fractie boven water is te krijgen en waarvan een nog kleiner percentage het achterste van de tong laat zien. Dat Thorbecke al op jonge leeftijd een dagboek bijhield, weten we dankzij een van zijn brieven. Op veertienjarige leeftijd schreef hij aan zijn ouders het volgende: ‘Op uwe vragen, of ik mijn dagboek nog voortzette en of ik noch aan ’t dagelijksch gebed en aan ’t ontworpen plan vasthoude, kan ik met een gerust geweten ja antwoorden’.⁷⁹ Uit het vervolg van deze passage blijkt wat we ons ongeveer van de inhoud van dit dagboek moeten voorstellen: ‘om hier in huis vriendelijk en beleefd te zijn, daarop zal ik mij toeleegen’. Ook andere passages in zijn brieven wijzen op een dagboekpraktijk die vergelijkbaar is met die van Otto:

Lieve beste vader. Ik heb u al zo dikwijls beloofd, niet weder ongehoorzaam tegen u te zijn en toch is het altijd weder geschiedt. Nu beloof ik het u, beste vader, dat deeze belofte niet weder zal gebroken worden. Gij kunt er zekerlijk niet terstond op aan, dat weet ik wel, omdat ik het zo dikwijls beloofd en toch niet gedaan heb, maar thans zal en wil ik het doen.⁸⁰

Dat Otto’s dagboek bewaard is gebleven, is exceptioneel – en zijn dagboek zelf? Anders dan dat van andere kinderen, met weer een eigen kleur en geur, zo bijzonder als hijzelf was. Uniek, zoals ieder mens, een idee dat wortel schoot gedurende de periode waarin Otto opgroeide en waarvan egodocumenten meer dan alleen een manifestatie vormen. Ze zijn ook een instrument geweest om dat nieuwe zelfbewustzijn te bewerkstelligen.⁸¹

---

78. Q.M.R. VerHuell, *Levensherinneringen 1787-1812*, L. Turksma (ed.) (Alphen aan den Rijn 1996) 24.

79. De brief dateert van 3-11-1812. *Het Thorbecke-archief 1798-1872*, J. Brandt-van der Veen (ed.) (Utrecht 1955) I II.

80. *Ibidem*, 3. Het citaat is afkomstig uit een ongedateerde brief en verzonden uit Zwolle.

81. Zie ook het artikel van Hugo Röling ‘Anders als mijn tijdgenootjes’ elders in dit nummer.

Over de auteur

Arianne Baggerman is verbonden aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij is projectleider van het nwo-vernieuwingsimpuls project *Controlling time and shaping the Self*. Zij publiceerde onder andere *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Den Haag 2001) en *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries* (Amsterdam\Atlanta 1993).

E-mail: baggerman@fhk.eur.nl